

www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Hız. Peygamber'in Tatbikatında Bulunan "Dindarlık Esaslı Sosyalleşme" Üzerine Bir İnceleme

An Examination on "Religiosity -Based Socialization" in the Practice of Hz. Prophet

Şemsettin Kırış*

Abstract: We can call religious socialization the process of gaining identity and personality in society with one's beliefs, values, practices, acceptance or rejection. If individualization can be described as the realization of one's own intellectual capacity, depth of contemplation, in short, all abilities and knowledge, socialization can be characterized as the expression and sharing of these abilities and experiences with the society. Socialization is the interaction of the individual with society. The individualist-modern approach often emphasizes the thesis that the religion people hold in their hearts and the corporate religion are two different things. It is specifically stated that institutional religion is an external intervention in the will of the individual. It is stated that institutional religion does not increase authentic and qualified religiosity, but also leads people to hypocritical religiosity. It is foreseen that authentic and qualified religiosity can be realized by the individual's own desire and will. The question of how to shape the dynamic that will lead to religiosity in the inner world of the individual is not addressed. In an environment where an unlimited number of secular dynamics aspire to the desire and will of the individual, what kind of motivation can the choice of religiosity create? It is not difficult to foresee that this will not be easy. Finding a place for the desire for religiosity in the unlimited desires of the individual depends on an internal struggle. By its very nature, religiosity cannot live in harmony with indifference to religion. Sustainable religiosity requires social support as well as controlling and managing our desires and desires with a strong will training. Socialization is a compulsory need for every individual. Religious socialization is the consideration of religious sensitivities in meeting this basic need. The person may want to realize the need for socialization in a comfortable and acceptable way in terms of his/her religious beliefs. Socialization is a need, just as it is a need to do good to others. The manifestation and meaning of the good done is related to socialization. The religion brought by the Hz. Prophet ordered believers to gather for worship and custom. In this religion, life is not built on the basis of individual liberation, but on the basis of social liberation. Hz. During the time of the Hz. Prophet and Hulefa-i Raşidîn, the mosque became the center of social life and became a place where other activities were carried out besides worship. The Hz. Prophet revealed socialization as a target behavior for believers. Hz. The periods of Mecca and Medina in the life of the Prophet are full of striking examples of religious socialization.

Structured Abstract: Introduction and Purpose of the Study: If individuation can be described as the realization of one's own intellectual capacity, depth of contemplation, in short, all his talents and knowledge, socialization can be described as the expression of these abilities and experiences and sharing them with the society. Socialization is the interaction of the individual with the society.

* Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Associate Professor, Kastamonu University Theology Faculty, Programme in Basic Islamic Studies
ORCID 0000-0002-1226-9811
semsikiris@hotmail.com

Cite as/ Atıf: Kırış, Ş. (2021). Hz. Peygamber'in tatbikatında bulunan "dindarlık esaslı sosyalleşme" üzerine bir inceleme. *Turkish Studies - Religion*, 16(4), 511-525. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.52578>

Received/Geliş: 07 September/Eylül 2021

Checked by plagiarism software

Accepted/Kabul: 25 December/Aralık 2021

CC BY-NC 4.0

Published/Yayın: 30 December/Aralık 2021

It seems that modernization did not perceive religion as a problem at the level of belief. The problem is related to the choice and reflexes of piety, which is the practice of faith. As a problematic, piety seems to have led Muslims to deep thought. The question of how the Islamic world can get rid of the problems it has experienced has also led to searches for human beings. The discourse of investing in people seems to be a utopia expressed by Muslim intellectuals, but which could not be put into practice, remained in theory, and could not turn from thought to action and force. People who inspire trust can only be brought up in a favorable social environment.

Conceptual framework

We can call religious socialization the process of gaining identity and personality in society with one's beliefs, values, practices, acceptance or rejection. This is also called "taâruf". It would be appropriate to see "teâruf" as a religious socialization, and custom as a social consensus in Islamic society that is not based on a written text. This consensus is also a fruit of religious socialization that serves the interests of society.

Method

In the research, socialization examples based on the current practices of the Prophet were collected as data.

Findings And Discussion

The religion brought by the Hz. Prophet ordered its believers to gather for worship and custom. In this religion, life was established not on the basis of individual liberation, but on the basis of social liberation. The modernization project tends to perceive religion as an "individual choice". However, religion is a "divine choice" whose manifestation is seen in the society rather than the individual. The trend of modernization has made Muslims feel that piety should be realized by "individual choice". An understanding in which only the first of the "encouragement" and "avoidance" dimensions of religion is applied has been raised to an uncritical position. "Individual piety" was emphasized rather than shared piety with the society. It is necessary to discuss the possibility of a "practiced" and "authentic" piety emerging from such an atmosphere.

The defense of individual preference above all also points to approaches related to the origin of religion. Those who say that religion is an individual choice implicitly say that the source of religion is human. Immunity and indisputability of individual preferences increases loneliness. Man is alone with his desires, as long as he takes into account the desires of others, there is a possibility of eliminating this loneliness.

Encouraged individualism and individual piety manifests a situation that can be described as "adherence to religion" rather than original piety supported by the society. "Secular adherence to religion" is respect for religion without the practical side. In our country, parallel to liberalization and individualization, although an increasing trend is observed in "secular adherence to religion", a decreasing trend is observed in "authentic", "sustainable" and "naive piety". "Secular adherence to religion" will never, by its very nature, replace piety. Because "secular adherence to religion" does not mean advocating the manifestation of piety in society.

Conclusion and Recommendations

In our tradition, there is a mosque-centered religious socialization. In our tradition, it was an organic building where the mosque was located in the center of the neighborhood and people knew each other very well. In the Sunnah of the Prophet, religious socialization was fully realized. The Mecca and Medina periods of the Hz. Prophet's life are full of striking examples of "religious-based socialization". The Hz. Prophet socialized her friends based on an inner desire, not an externally penetrating effect.

"Piety" cannot exist in harmony with "indifference to religion" by its very nature. "sustainable piety" requires social support as well as controlling and managing our desires and desires with a strong will training. Socialization is a spiritual and compulsory need for a person to hold on to life. Religious socialization is the consideration of religious sensitivities in meeting this essential need. The person may want to realize his need for socialization in a way that is comfortable and acceptable in terms of his religious beliefs. Doing a favor for others is a need in socialization. The social meaning of the good done is related to socialization. Institutional education should be the basis of "socialization by inner desire", not "socialization by external influence".

Keywords: Hadith, piety, sunnah, religious socialization, neighborhood, mosque

Öz: Kişinin inançları, değerleri, uygulamaları, kabulü veya reddi ile toplumda kimlik ve kişilik kazanma sürecini dînî sosyalleşme olarak adlandırabiliriz. Bireyselleşme, kişinin kendi entelektüel kapasitesini, tefekkür derinliğini, kısacası tüm yetenek ve bilgilerini gerçekleştirmesi olarak nitelendirilebilir. Sosyalleşme de bu yetenek ve deneyimlerin dışavurumu ve toplumla paylaşılması olarak nitelendirilebilir. Sosyalleşme, bireyin toplumla etkileşimidir. Bireyci-modern yaklaşım, insanların inandıkları din ile kurumsal dinin farklı şeyler olduğu tezini sıklıkla vurgular. Kurumsal dinin bireyin iradesine dışarıdan bir müdahale olduğu özellikle belirtilmektedir. Kurumsal dinin otantik ve nitelikli dindarlığı artırmadığı, aynı zamanda insanları riyakâr dindarlığa yönlendirdiği de belirtilmektedir. Özgün ve nitelikli dindarlığın bireyin kendi arzu ve iradesiyle gerçekleşebileceği öngörülmektedir. Bireyin iç dünyasında dindarlığa yol açacak dinamiğin nasıl şekilleneceği sorusu üzerinde durulmamaktadır. Sınırsız sayıda seküler dinamiğin bireyin arzu ve iradesine talip olduğu bir ortamda, dindarlık tercihi nasıl bir motivasyon oluşturabilir? Bunun kolay olmayacağını öngörmek zor değildir. Bireyin sınırsız arzularında dindarlık arzusuna yer bulması içsel bir mücadeleye bağlıdır. Doğası gereği dindarlık, dine kayıtsızlıkla uyum içinde yaşayamaz. Sürdürülebilir dindarlık, güçlü bir irade eğitimi ile istek ve arzuların kontrol edilmesi ve yönetilmesi kadar sosyal desteği de gerektirir. Dolayısıyla sosyalleşme her birey için zorunlu bir ihtiyaçtır. Dînî sosyalleşme, bu temel ihtiyacın karşılanmasında inançla ilgili hassasiyetlerin dikkate alınmasıdır. Kişi sosyalleşme ihtiyacını dînî inançları açısından rahat ve kabul edilebilir bir şekilde gerçekleştirmek isteyebilir. Başkasına iyilik etmek nasıl bir ihtiyaç ise, sosyalleşme de bir ihtiyaçtır. Yapılan iyiliğin tezahür etmesi ve anlam kazanması dînî sosyalleşme ile ilgilidir. Hz. Peygamber'in getirdiği din, müminlere ibadet ve âdet için toplanmalarını emretmiştir. Hz. Muhammed'in getirdiği dinde hayat, bireysel kurtuluş temelinde değil, toplumsal kurtuluş temelinde kurulmuştur. Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidîn döneminde cami, sosyal hayatın merkezi ve ibadetin yanında diğer faaliyetlerin de yürütüldüğü bir yer olmuştur. Hz. Peygamber sosyalleşmeyi müminler için bir hedef davranış olarak ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'in hayatındaki Mekke ve Medine dönemleri, dînî sosyalleşmenin çarpıcı örnekleriyle doludur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, dindarlık, sünnet, dînî sosyalleşme, mahalle, cami

Giriş

Sosyalleşme sözlükte "bireyin kişilik kazanarak belli bir toplumsal çevreye hazırlanması, toplumla bütünleşme süreci" (Eren, 1988, s. 1484) olarak tanımlanmaktadır. Dînî sosyalleşme, "sosyal etmenler aracılığıyla bireylerin dînî inançlarını ve anlayışlarını etkileyen etkileşimli bir süreç" olarak tarif edilmiştir. (Sherkat & Güngör, 2013, s. 280) İnsan toplum hayatında sosyalleşme süreci içinde varlık kazanır. (Bk. Okumuş, 2014, s. 431) Kişinin inançları, değerleri, uygulamaları, kabul ya da retleriyle toplum içinde kimlik ve kişilik kazanma sürecine dînî sosyalleşme diyebiliriz. Dînî sosyalleşmeyi anlatan bir terim olarak "teârûf" de kullanılmıştır. Kur'ân'da Toplumsal Farklılık isimli çalışmasında Abidoğlu şunu belirtmiştir:

"Kur'ân'ın farklılıklar karşısında teklifi tearüftür. Günümüz ifadesiyle bu, kültürleşmeye, sosyalleşmeye tekabül etmektedir. Anlaşılabacağı üzere Kur'ân'ın teklif ettiği şey aynılaşmaya değil, bütünleşmeye yöneliktir." (Abidoğlu, 2015, s. 202)

Allah yolunda cihad ederken yara alan kimsenin kıyamet günü yarasından misk kokusu çıktığı halde geleceğini bildiren bir hadiste "arf / عرف" kelimesi geçmektedir. (Müslim b. Haccâc, t.s., "İmâre", 28/106) Teârûf kelimesi ile bu kelime arasında bir yakınlık söz konusudur. Teârûf birbirinin kokusunu alma şeklinde tebarüz eden bir sosyalleşmedir. "İnsanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa anlaşırlar" cümlesiyle ifade edilen bir deyimimiz bulunmaktadır. Bu deyimimizi "insanlar konuşa konuşa sosyalleşir" şeklinde anlamamız da mümkündür. Yunus Emre'nin "gelin tanış olalım, işi kolay kılalım" mısraları da bunu destekler. Tanış olmak, sosyalleşmek, kaynaşmak mutluluğun anahtarı ve huzura götüren bir eylemdir. "Sevinçler paylaşıldıkça artar, hüznler paylaşıldıkça azalır" derken kullandığımız paylaşma kelimesi de aslında bir sosyalleşmedir. Teârûf, konuşarak, münasebet geliştirerek sosyalleşmektir. Sosyalleşme esnasında sevinç ve hüznler de paylaşılmış olmaktadır.

İmam Buhârî (ö. 256/870), Diyânet Kur'an Yolu Meâli'nin "Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma" şeklinde çevirdiği "خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ" âyetinde geçen

“العرف/urf” kelimesi ile ilgili “المعروف/ma‘rûf” açıklamasını yapmıştır. (Buhârî, 1987, “Tefsîr”, 139) kelimesinin Ma‘rûf, münker kelimesinin zıddı, urf (عرف) nükre (نكر) zıddı olup insanın faydalı bulunduğu, hoşlandığı ve memnun olduğu şeydir. (İbn Manzûr, 1993, s. 9:239) Ma‘rûf, âdet-i me‘lûfedir. (er-Râzî, 2000, s. 5:47) Buna göre ruhların birbirini tanıması ve kaynaşmasından bir aradalık oluşturmaktadır. Ruhların ünsiyeti ile gerçekleşen bir aradalıkta iyilikler de tabîi bir şekilde tebâruz etmektedir. Kitâb ve sünnette yer alan ve aslında amelî ve içtimâî yanı daha ağır basan ma‘rûf kavramı târihî süreçte hukukî ve kelâmî bir boyut kazanmıştır. Ehl-i hadisin ma‘rûf ile eş anlamlı gördüğü “urf” ya da örfün sadece bir islam hukuku kavramı olarak ele alınması; buna karşılık Mu‘tezile mezhebine ait bir ilke olarak “emr bi’l-ma‘rûf” bağlamında kelam ilminin bir konusu olması, konuya küllî bakmayı olumsuz etkilemiştir. Teârûf bir dînî sosyalleşme, urf/örfü de İslam toplumunda yazılı bir metne dayanmayan içtimâî mutabakat olarak görmek uygun olur. Bu mutabakat aynı zamanda dînî sosyalleşmenin toplumun maslahatına hizmet eden bir semeresidir.

Bireyleşme, kişinin kendi entelektüel kapasitesini, tefekkür derinliğini, kısaca tüm yetenek ve birikimlerini fark etmesi olarak nitelenebilirse, sosyalleşme de bu yetenek ve birikimlerin dışı vurumu, toplumla paylaşılması olarak nitelenebilir. Sosyalleşme, bireyin toplumla karşılıklı etkileşimidir. Bu etkileşimde sadece bireyin toplumsal davranış kalıplarından etkilenmesi söz konusu değil; toplumun da bireyi kendine özgü davranış ve hâllerile kodlaması söz konusudur. İnsan sosyalleşme ihtiyacı içinde yaratılmıştır. Mutluluğun göstergelerinden biri olmaktan daha fazla bir şeydir sosyalleşme. Hatta “insan sosyalleştiği kadar mutludur” denilse mübalağa sayılmamalıdır. Modernleşme ve küreselleşme toplumsal dengeleri tersyüz ettiği için bireyin sosyalleşme ihtiyacı daha da artmıştır.

Kaliteli insan olmak için dindarlık yeterli midir? Ahlaklılık dindarlıktan daha üstün bir değer midir? “İyi Müslüman olmadan önce iyi insan olmak gerekir” söylemi ne derece doğrudur? İslamın galibiyeti arzusu, dinin pratik hayata döküldüğünü görme arzusu mudur, yoksa müreffeh olma arzusunun üzerine giydirildiği sahici olmayan bir gömlek midir? Bu sorular Müslümanları dinleriyle yüzleşmeye davet eden modern çağın sorunlarıdır. Buna ilave olarak son zamanlarda kıta Avrupa’ında tebarüz eden İslam karşıtlığı söylemleri Hz. Muhammed (s.a.)’in kişiliğini tahkir ve dil uzatma üzerinden yürütülmektedir. Modernleşme dinî inanç düzeyinde bir sorun olarak algılamamış gözükmemektedir. Sorun inancın uygulanması demek olan dindarlık tercihi ve refleksleriyle ilgilidir. Bir sorunsal olarak dindarlık, Müslümanları derin düşünceye sevk etmiş görünmektedir. İnsana yatırım söylemi Müslüman entelektüellerin dile getirdiği ama bir türlü hayata geçirilemeyen ve teoride kalan, düşünceden fiile dönüşemeyen bir ütopya gibi durmaktadır. İnsana yatırımın bir ütopya olmaktan kurtulması hayalini kurduğumuz dindarlığın bireysel ya da toplumsal olmasıyla yakından ilgisi vardır. Daha açık bir ifadeyle bireye mi topluma mı yatırım yapmalıyız? Kaliteli bireyleri mi yoksa kaliteli toplumu mu hedeflemek lazımdır? Bu sorulara cevap aranmalıdır.

Bu soruyu “Hz. Peygamber bireye mi topluma mı yatırımın yaptı” şekline dönüştürerek de sorabiliriz. Hz. Peygamber ahabını toplumun içinde eğitime metodunu benimsemiştir. Hz. Peygamber’in talim ve terbiye usulünde kişinin toplum içinde sürdürdüğü güzel faaliyetlerle içtimâî dindarlığı yakalamaya çalışması, ruhi manevi alanda kemale ermek için kendi iç âlemine yönelmesinden daha değerlidir. (Bk. Hamidullah, 2003, s. 1:428) Bireyin toplum içinde eğitilmesi sosyalleşme süreci ile gerçekleşir. Bu süreçte dinin hedeflediği yüce gayeler dikkate alındığında dînî sosyalleşme dediğimiz bir durum gerçekleşir. Din temelli sosyalleşme din dışı alanları da etkiler; din sosyalleşmeyi, sosyalleşme dini etkiler. (Bk. Okumuş, 2014, s. 433) Hz. Peygamber’in Dâru’l-Erkam modeli bir cemaatleşme modeli olarak öne çıkmaktadır. Hz. Peygamber “cahiliye döneminde hayırlı olanlarınızın dinde fakih oldukları sürece İslam döneminde de hayırlılarınızdır” buyurmuştur. (Buhârî, 1987, “Enbiyâ”, 15) Hz. Peygamber, âilesinin tüm fertleriyle birlikte yaşadığı dönemde toplumun bir parçasıydı. (Bk. Erdim, 2014, s. 864) Cahiliye döneminde de sosyalleşme süreci doğan her birey için söz konusuydu. İslam yeni bir sosyalleşme biçimi getirdi. Bu durum, Cahiliye dönemindeki sosyalleşmeden farklı bir sosyalleşme biçimiydi. İhtidâ, mezhep ve cemaat

değiştirme yeni bir sosyalleşme anlamına gelir. Bireyin daha önceki yaşantısıyla bağlantılı olmayan değişik bir dînî hayat düzenini tercih etmesiyle yaşamış olduğu sosyalleşme sürecine "yeniden dînî sosyalleşme" denir.(Ortakaya, 2019, s. 155) Hz. Peygamber tevhid akidesine uygun yeni bir sosyalleşmeyi önermiş, sahâbe de bunu uygulamıştır. Sosyalleşme süreci aynı zamanda eğitim süreci demektir. Cemaatleşmenin sağladığı eğitim ortamında fedakârlık, diğerkâmlık gibi güzel hasletler sahâbeye kazandırılmıştır. Bununla birlikte her cemaatleşme, bir eğitim ortamı oluşturma ve mensuplarına güzel huylar ve özellikler kazandırma hedefinin yanında hizipleşme, gruplaşma ve firkalaşma riski de taşımaktadır. Hz. Peygamber ashâbını birlik olmaya çağırılmış, hizipleşip birbiriyle uğraşan kimseler olmaktan da onları sakındırmıştır. Hz. Peygamber ashâbına, risk faktörleri ile maddi ve manevi tehlikelerle birlikte yaşamayı öğretmiştir.

Hz. Peygamber zamanında yaşanmış sosyal dindarlığın sonraki kuşaklarda aynı yoğunlukta yaşamasının zor olduğu açıktır. (Kırış, 2018, s. 2467) Günümüzde ebeveynlerin çocuklarının sosyalleşmesi ile ilgili bir ikilem içinde oldukları gözlenmektedir. Çocuklarını sokağa salmak istemeyen anne ve babalarının sayısı az değildir. Burada sokaktan yanlış davranış kodlarının alınabileceği endişesini de anlamak gerekir. Öte yandan bu endişe ile yaşayan ebeveynlerin çocuklarını ana sınıfı ve kreşlere göndermede acele ettikleri ve seçici davrandıkları gözlenmektedir. Sosyalleşme nasıl beşerî bir ihtiyaç ise çocuklarını sosyalleştirmek de kaçınılmayacak bir ihtiyaçtır. Doğru sosyalleşme tercihleri yapma arzusu öne çıkmaktadır. Doğru sosyalleşme tercihlerinde dînî kaygılar da etkili olmaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in ashâbını nasıl sosyalleştirdiği önem arz etmektedir.

Dindarlık Esaslı Sosyalleşme

Modern dünyada dindarlaşma açısından en önemli sorun şudur: Dini sosyal hayata taşıyor muyuz? Bu soru dindarlık tercihinde bulunmuş insanı meşgul etmektedir. Sosyalleşme zarurete yakın bir ihtiyaçtır. Dînî sosyalleşme, bu zaruri ihtiyacın giderilmesinde dînî duyarlılıkların dikkate alınmasıdır. Kişi sosyalleşme ihtiyacını dînî inançları açısından da içine sinecek ve kabullenecek bir surette gerçekleştirmek isteyebilir. İyilik nasıl bir ihtiyaçsa sosyalleşme de bir ihtiyaçtır. Yapılan iyiliğin toplumsal anlam kazanması sosyalleşmeyle ilgilidir. Günümüzde sosyalleşme ihtiyacı giderek önem kazanmıştır. Anneler genellikle çocuklarını anasınıfına verirken sosyalleşme ihtiyacını düşünerek vermektedir. Evde anne sevgisi ile büyüyen çocuk sosyal aktivitelere katılmadığı için bu konuda eksiklikleri olmaktadır. Sosyalleşme sadece çocuklar için değil gençlik çağında orta yaşlarda ve yaşlılıkta da aynı şekilde ciddi bir ihtiyaçtır. Yaşlılar açısından da gençlik yıllarında yapılan sosyal aktivitelerin sürdürülebilirliğini ihtiyaç olarak görmek gerekir.

İnsanın modern dünyadaki yalnızlığı doğumla başlamaktadır. Modern insanın içinde tüketimin, turizmin eğlencenin bir miktar akademinin de karışık vaziyette bulunduğu eğitim hayatı, ana sınıfı veya kreşte başlamaktadır. Modernitenin olmazsa olmazı olarak duran eğitim, birey üzerinde zihnini toplama, insan olduğunu anlama, insâniyet müşterek paydasında sosyalleşmeye hizmet etmekte midir? Buna "evet" diyebilmek için sürecin doğal yürüyüşünü görmek gerekir. "Sosyalleşme" ile "sosyalleştirme"yi birbirinden ayırmalıyız. Sosyalleşme doğal bir süreç iken "sosyalleştirme"de doğal olmayan bir dış müdahale söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında toplumsal mutabakata dayanmayan bir eğitim süreci sosyalleştirme ameliyesine daha çok benzemektedir. Sosyalleştirme de bireyin ruhsal ve biyolojik dengeleri açısından risk taşımaktadır. Modern insan hayatının çocukluk, eğitim, aktif çalışma ve emeklilik olmak üzere dört dönemi bulunmaktadır. Günümüzde çocukluk döneminde sosyalleşme ihtiyacı, teknolojik ürünlerin oluşturduğu bağımlılık ve asosyallik nedeniyle artmıştır. Postmodern dünyada gençler için telaffuz edilen "mankurtlaşma" riski aynı zamanda yalnızlaşma ve toplumdan kopma riskidir.(Bk. Yıldırım, 2020, s. 90) Çocuğu 4 yaşına giren çoğu anneyi, iyi bir ana sınıfı ve kreş bulma telaşı sarmaktadır. Çocuklarının sosyalleşme ihtiyacını en çok hissedenler, babalardan çok annelerdir. Bilgisayar oyunları ve teknoloji bağımlılığı farkındalığı tam oluşmayan ailelerde 0-4 yaş aralığında çocuğun

konuşması çevresinden gelen iletişim isteklerine cevap vermesi zayıf olmaktadır. Yaşına uygun gelen bir eğitim ihtiyacından değil de çocuğunu sosyalleştireceğini düşüncesiyle teşebbüs edilen ana sınıfı eğitiminin doğal bir süreç olduğu söylenebilir mi? Bu konuda fikir beyan etmek için net verilere ihtiyaç bulunmaktadır. Ancak şunu söylemek uygun olur: Sosyalleşme eğitim ihtiyacından daha öncelikli bir ihtiyaçtır. Çünkü sosyalleşmenin kişinin ruhsal ve biyolojik dengeleri açısından zaruri olarak nitelenmesi gereken bir yanı vardır. Eğitimi düşüneceğimiz insan unsurunun sağlıklı ve dengeli olmasını ön şart olarak arzuluyorsak sosyalleşmenin ekmek ve su gibi zorunlu bir ihtiyaç olduğunu tespit etmeliyiz.

Modernleşme projesi dini bireysel tercih olarak algılama eğilimindedir. Hâlbuki din tezâhürü bireyden ziyade toplumda görülen ilâhî bir tercihtir. İlâhi bir tercih nedeniyle fertler dînî tutum ve davranışlar sergilemektedir. Bireysel tercihin her şeyin üstünde tutularak savunulması dinin kaynağı ile ilgili yaklaşımlara da işaret eder. Din bireysel tercihtir diyenler zımnen dinin kaynağı insandır demiş olmaktadır. Bireysel tercihlerin dokunulmazlığı ve tartışılmazlığı yalnızlaşmayı artırmaktadır. İnsan arzularıyla yalnızdır, başkalarının arzularını da dikkate aldığı oranda bu yalnızlığını giderme ihtimali bulunmaktadır.

Özendirilmiş bireysellik ve bireysel dindarlık, toplumdan destek bulmuş özgün dindarlardan ziyade “dinsellik” olarak nitelenebilecek bir durumu tebarüz ettirmektedir. Dinsellik, uygulama yanı bulunmaksızın dine saygı duymaktır. Ülkemizde küreselleşme, liberalleşme ve bireyselleşmeye paralel olarak dinsellikte yükselme eğilimi gözlemlendiği halde, özgün, sürdürülebilir, naif dindarlıkta azalma eğilimi gözlenmektedir. Dinsellik hiçbir zaman doğası gereği dindarlığın yerini tutmayacaktır. Çünkü dinsellik dindarlığın toplumda tezâhür bulmasına taraftar olmak değildir. Hangi dînî geleneğe mensup olursa olsun, dînî bir sâikle yapılan tüm davranışların birey tarafından toplum içinde özgürce uygulanmasına taraftar olmaktır.

Bir örnekle konuyu açıklayalım. Örtünmek “insan hakkıdır, bireysel tercihtir” söylemine liberal ve sosyal demokrat çevrelerin de desteğini her zaman bulmuştur. Örtünmek bireysel tercihtir, dediğinizde dinselliğe razı olduğunuzu izhar etmiş olursunuz. Dînî bir sâikle örtünme bireyin değil Allah’ın tercihi ve üstelik bireye yönelik olmaktan çok topluma yönelik tercihi dediğiniz zaman durum değişir. Bu söyleminizle dinselliği değil, dindarlığı hedeflediğiniz ortaya çıkar. Dinsellik bireye yönelik bir tanımlama, dindarlık da topluma yönelik bir tanımlama olarak kabul edilebilir mi? Sosyalleşme açısından bakıldığında bu yaklaşımı kabul etme eğilimi makul ve anlaşılabilir gözükmektedir. Dinsellik hiçbir zaman doğası gereği dindarlığın yerini tutmayacaktır. Çünkü dinsellik dindarlığın toplumda tezâhür bulmasına taraftar olmak değildir. Hangi dînî geleneğe mensup olursa olsun, dînî bir sâikle yapılan tüm davranışların birey tarafından toplum içinde özgürce uygulanmasına taraftar olmaktır. Kaldı ki bireyci-modern yaklaşım insanların yüreklerinde yaşattıkları din ile kurumsal dinin farklı şeyler olduğu tezini sıklıkla vurgular. Kurumsal dinin bireyin arzu ve iradesine dıştan bir müdahale olduğu özellikle belirtilir. Kurumsal dinin özgün ve nitelikli dindarlığı artırmadığı gibi insanları gösterişçi dindarlığa sürüklediği de dillendirilir. Özgün ve nitelikli dindarlığın bireyin kendi arzu ve iradesiyle gerçekleştirebileceği öngörülür. Bireyin iç dünyasında dindarlığa götürecek dinamik hangi şekilde oluşacak sorusu üzerinde durulmaz. Bireyin arzu ve iradesine sınırsız sayıda seküler dinamiklerin talip olduğu bir ortamda, dindarlık tercihi nasıl bir motivasyon oluşturabilir? Bunun kolay olmayacağını öngörmek zor değildir. Bireyin sınırsız arzuları içinde dindarlık arzusunun kendine yer bulabilmesi bir iç mücadeleye bağlıdır. Dindarlık doğası gereği dine kayıtsızlık ile uyum içinde varlığını sürdüremez. Sürdürülebilir dindarlık, güçlü bir irade eğitimi ile arzu ve isteklerimizi kontrol edip yönetmenin yanında toplumsal desteği gerektirmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de “arzusunu ilâh yerine koymayı” anlatan bir âyet bulunmaktadır: “Arzularını tanrı yerine koyan, Allah’ın bir ilme dayanarak saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Allah’tan sonra onu kim yola getirecek? Düşünmüyor musunuz?”(el-Câsiye 45/23) İbn Ebû Zemenîn (ö. 399/1008) bu âyeti şöyle

açıklamıştır: "Hevâ ve heveslerini ilah kabul edinen kişi bizâtihî müşriktir. Çünkü o, arzularını ilah edindi, Allah'ı bırakıp putlara kulluk etti." (İbn Ebû Zemenîn, 2002, s. 4:214) Burada arzulara kulluk etmenin puta tapıcılıkla ilişkilendirilmesi anlamlıdır. Taberî (ö. 310/923), bu âyette geçen "saptırma" fiilinin Allah'ın ezeli ve 'önceki ilmi ile' olduğunu söylemiştir. (et-Taberî, 2000, s. 22:76)

Modernleşme birey ve toplum hayatında hızlı değişim süreci getirmekle kalmamış değişimin doğal dinamiklerini sarsmıştır. Modernleşmenin yalnızlaşma ya da sosyalleşme nokta-i nazarından dört özelliği dikkat çekmektedir. Bunlar kayıtlı sistem, uzmanlaşma, kurumsallaşma ve bireyselleşmedir. Bunların hepsi, bireyin yalnızlaşmasını tetiklemenin ötesinde, desteklemektedir. Kayıtlı sistemin pratik hayattaki sonucu, örf, âdet ve göreneklerin yerini kanun, yönetmelik, yönerge ve tüzüklerin almasıdır. Modernleşme sürecinde uzmanlaşma, işledikleri temel konuları yakın branşların birbirinden kopması sonucunu doğurmuştur. Bu açıdan bakıldığında kişiyi meslekî yalnızlığa götürme riski taşımaktadır. Günümüzde multi disiplinlerlik ile ilgili çalışmaların artması boşuna değildir, bir ihtiyaca tekabül etmektedir. Uzmanlaşma, o derece "mikro" alanlara inhisar etti ki bilim insanları, iş insanları ve işletme sahipleri multi disiplinlerlik arayışına girdiler. Kurumsallaşma, mahalle gibi doğal bir çevre oluşturmamaktadır. Bireyselleşme olumlu ve olumsuz yönleriyle analiz edilmelidir. Kariyer insana kattığı yeterlilikleri saymazsak bir yalnızlık yürüyüşü gibi durmaktadır. Toplumda tezahür etme imkânı bulmayan ve pratiğe dönüşmeyen yeterlilikler insanın yalnızlığına çözüm olamamaktadır.

Arzu ve isteklerin merkeze alındığı toplumlarda yalnızlaşma kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyalleşen insan arzu ve isteklerine de sınır koyan insandır. Çünkü böyle bir sınır konulmadığı takdirde sosyalleşme mümkün olmaz. Sosyalleşme kendi bireysel varlığı dışındaki kişilere katlanma, onlardan gelebilecek sıkıntılara tahammül özelliğini de geliştirir. Modernleşme öncesi dönemde sosyalleşme isteğini toplum, bireye bir biçimde dikte ettirebiliyordu. Günümüzde sosyalleşme arzusunu bireyde oluşturabilmek sorun hale gelmiştir. Ebeveynlerin en güncel sorunu çocuklarını sosyalleştirmektir. Topluma karışma istek ve arzusu içten gelmesi doğal sosyalleşmeye götürür. Ebeveynin zorlaması sosyalleşmeyi gerçekleştirmede yeterli değildir. Modern zamanların bireyi, kadim zamanların bireyinden daha yalnızdır. Teknolojinin cazibesi ve sanal âlemin büyüğü bu yalnızlığın oluşturduğu tahribatı telafi etmeye kâfi gelmemektedir.

Hz. Peygamber'in getirdiği din, müminlerine ibadet ve âdet için toplanmalarını emretmiştir. Bu dinde hayat, ferdi kurtuluş esasına değil içtimâî kurtuluş esasına göre tesis olunmuştur. Modernleşme projesi dini bireysel tercih olarak algılama eğilimindedir. Hâlbuki din tezâhürü bireyden ziyade toplumda görülen ilâhî bir tercihtir. Modernleşme eğilimi, Müslümanlarda dindarlığın bireysel tercihle gerçekleşmesi gerektiği hissini uyandırmıştır. Dinin "özendirme" ve "sakındırma" boyutlarından yalnız ilkinin uygulandığı bir anlayış eleştirilemez bir konuma yükseltilmiştir. Toplumla paylaşılmış dindarlıktan ziyade bireysel dindarlık öne çıkarılmıştır. Böyle bir atmosferden "uygulanmış" ve "özgünlüğü bulunan" bir dindarlığın çıkmasının imkânını tartışmak gerekir. Dindarlık, inanan bir kitle olarak ümmet organizmasının bir parçası olmayı, bunu hissetmeyi, sevinci, üzüntüyü ve ma'rûfu paylaşmayı da kapsamaktadır.

Dînî Sosyalleşmenin Mekânı Olarak Mahalle

Mahallenin tanımlarından biri "aynı mescidde ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştiği şehir kesimi" şeklindedir. (Yel & Küçükaşcı, 2003, s. 324) Mahalle aileden sonra insanların yaşadığı en küçük sosyal çevredir. Mahalle birbiriyle sosyal ilişkisi olan ailelerden oluşur. Çıkmaz sokaklar yabancıların girişini engellediği gibi mahallede yaşayanların mahremiyet ve güvenliklerinin sağlanmasını da kolaylaştırmaktadır. Toplumsal hayatın bütün ihtiyaçlarının karşılandığı her mahalle çıkmaz sokaklara açılan bir ana caddeyle bölünüyor ve bu cadde sağlam yapılarla kapatılabiliyordu. (Yel & Küçükaşcı, 2003, s. 325) Raşit halifeler döneminde kurulan Kûfe, Basra ve Fustat gibi şehirlerde semt ve mahalleleri belirleme çalışmaları hep nesep esasına göre yapılmış ve bu şekilde akraba kabilelerin birbirine yakın oturmaları sağlanmıştır. (Bk. Fayda, 1995, "Ensâb".

11:246) Her kabilenin kendine has özellikleri vardı. Hatta bazı kabilelerin diğer kabilelerden farklı şakaları bile vardı.(Buhârî, 1989, s. 102) Mahalleler, Emevîler ve Abbâsîler döneminde “reis” ve “şeyh” adı verilen kimseler tarafından yönetilirdi. Mahallenin idarî yapı ile bağlantısını sağlayan bu kimselerin en önemli yardımcıları, Emevîler döneminden itibaren yaygınlaşmaya başlayan mahalle mescidlerinde görev yapan imamlardı. Osmanlılar’da XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar müslüman mahallelerinin sorumlu yöneticisi imam, gayri müslim mahallelerinin yöneticisi haham veya papazdı. Osmanlı mahallesi; sadece fiziki bir doku değil içtimai ve kültürel bir biçimi yansıtıyordu. Birbirini tanıyan ve birbirine kefil olan hanelerden oluşuyordu. Mahallede meydana gelen doğum, ölüm, evlenme gibi olayları kaydetmek imamın göreviydi. Mahallede her şey onun iznine bağlıydı. Döğüş, mahalle imamlarının görevlerini şöyle özetlemiştir:

“Mahalle imamları, en küçük idari birim olan mahallenin idarecisi idi. Bu manada kadınların mahalledeki temsilcisi olup doğum, ölüm, nikâh, asayiş, ahlaki düzen, zabıta ve belediye ile ilgili işler, avâız vergisinin toplanması, mahallede yerleşmek isteyenlere kefil olmak gibi birçok resmi faaliyet mahalle imamlarının görevleri arasındaydı.”(Döğüş, 2021, s. 414)

Bir kimsenin mahalleye yerleşebilmesi için mahalle sakinlerinden birinin ve imamın kefaleti şarttı.(Yel & Küçükaşcı, 2003, s. 325) Mahalle halkı birbirine müteselsilen kefidir, yani mahallelerinde meydana gelen bir olayın aydınlığa kavuşturulmasında ve doğan bir zararın karşılanmasında ortaklaşa sorumludur.(Yel & Küçükaşcı, 2003, s. 325) İmamın olduğu yerde de en az bir mescid bulunması zorunludur. Bu nedenle hemen her mahallede bir mescidin bulunduğu rahatlıkla hükmedilebilir.(Açık, 2014, s. 32)

Müslüman bir cemiyette fertlerin birbirine müdahalesizliği öngörülmemiştir. Küçüklerin büyükler tarafından murâkabesi, sosyal bir kontrol vazifesi görmektedir. Bu vazifenin yerine getirilmesinde imamın özel bir önemi vardır. İmam, özellikle Osmanlı dönemi şehrinin toplum hayatında önemli bir yere sahiptir. Mahallenin her şeyi ondan sorulur. Onun haberi olmadan mahalleye yabancı bir kimse giremezdi. Ölüm ve doğumların kayıtlarını o tutardı.(Kazıcı, 2008, s. 227) 1827’de yapılan bir düzenleme ile mahalle yöneticiliği imamdandır alınmış, muhtara geçmiştir. 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi’nde en az elli hâne bir mahalle olarak kabul edilmiş, muhtara bağlı ihtiyar meclisleri teşkil edilmiştir.(Yel & Küçükaşcı, 2003, s. 326) Mahallenin teşkilinde elli rakamı boşuna seçilmemiştir. Bu rakamın bir anlamı bulunmaktadır. Hz. Peygamber câhiliye dönemindeki faydalı uygulamaları İslam döneminde de devam ettirmiştir. Fâili meçhul cinayetlerde cezaî ve malî sorumluluğu tesbit amacıyla cinayetin işlendiği bölge insanların veya maktulün yakınlarının yemin etmesi usulüne kasâme denilmektedir. Kasâmede kural, yeminin elliye tamamlanmasıdır.(Bardakoğlu, 2001, s. 24:530) Müslümanların yaşadığı mahallelerde umumiyetle çocuklar ve gençler yaşlılara hizmet ve hürmet ederdi. Hatta Buhârî, bu hususta bir bab başlığı bile koymuştur. (Buhârî, 1987, “Edeb”, 89) Büyüklerin küçükleri koruyup kollaması küçüklerinde büyüklere hizmet etmesi sosyal kontrol vazifesi görmektedir.

Geleneğimizde mahalle, merkezinde caminin bulunduğu ve insanları birbirine çok iyi tanıdığı organik bir yapıydı. Hz. Peygamberin sünnetinde dînî sosyalleşme tam anlamıyla gerçekleşmiştir. Asr-ı saâdetde merkezinde caminin bulunduğu bir dînî sosyalleşme söz konusudur. Hz. Peygamber ve Hülefa-i Raşidîn dönemindeki cami, sosyal hayatın merkezi durumunda idi. O, namaz ve diğer ibadetlerle birlikte başka faaliyetlerin de icra edildiği bir mekândı.(Kazıcı, 2008, s. 229) Şimdi bu sosyalleşmeyi örneklerle açıklayalım:

Hiz. Peygamber’in Tatbîkâtında “Dînî Sosyalleşme” Unsurları

Hiz. Peygamber inançlı ve ahlaklı bir toplum inşa etmeyi hedef davranış olarak ortaya koymuştur. Sosyalleşme de bu hedef davranışlar arasında yer almıştır. Müslümanlar, birbirine değer veren insanlar topluluğudur. Dînî sosyalleşmenin değerini bilmenin(Altıkardeş, 2003, s. 67; Er, 1988, s. 72), müminlerin birbirinin değerini bilmesiyle ilgisi bulunmaktadır. Hiz. Peygamber bir hadisinde “insanlara karışan ve onlardan gelecek eziyetlere sabreden mümin, insanlara karışıp onlardan gelecek

eziyetlere sabretmeyen müminden daha hayırlıdır" buyurmuştur.(Tirmizî, 1998, "Rakâik", 55) Bir hadisinde de mümin kardeşini Allah için ziyaret eden kişiyi Allah'ın da sevdiğini bildirmek için bir meleğin gönderildiğini belirten ibretli bir kıssa anlatılmıştır.(Müslim b. Haccâc, t.s., "Birr", 38) Hz. Peygamber'in dînî sosyalleşme uygulamalarını iki kategoride inceleyebiliriz. Birincisi Mekke dönemi. Mekke döneminde Erkam'ın evinde dînî sosyalleşme yaşanmıştır. Erkam b. Ebü'l-Erkam(ö. 55/675) evini Hz. Peygamber'e tahsis etmiştir.(İbn Hacer, 1415, s. 1: 44) "es-sâbikûne'l-evvelün" İslam'la ilk şereflenen ve Hz. Peygamber'in Mekke döneminde eğitiminden geçen kimselere denilmektedir. Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın da yer aldığı bu ilk kuşak sahâbilerin sayısının 50 olduğu belirtilmiştir.(ez-Zehebî, 1996, s. 1:145)Elli kişi, elli âile demektir. Elli âile de bir mahalle insan demektir. Hz. Peygamber, ashâbına İslâm'ın temel esaslarını öğretmek için Erkam'ın evinde gizli toplantılar yapmıştır. Erkam'ın evinde kalma süresi ile ilgili olarak bir ay olduğu kaydı vardır.(Şemseddin Şâmî, 1993, s. 2:320)Kaynaklarda kendini bu şekilde bir süre gizleyen Hz. Peygamber'in Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla Erkam'ın evinden çıktığı bildirilmiştir.(Abdurrahmân el-Fâlûze, 2002, s. 384)Hz. Peygamber'in bir ay gibi kısa bir sürede yoğunlaştırılmış bir talim ve terbiye uyguladığı anlaşılmaktadır. Yoğunlaştırılmış bir eğitim, yoğunlaştırılmış bir sosyalleşme anlamına da geliyordu. 39 kişi bir eve nasıl sığmış olabilir? Gecesiyle, gündüzüyle birlikte bir eğitim faaliyeti nasıl yapılabilir? Kolay bir durum olmamakla beraber derin ve kuvvetli İslam kardeşliğinin burada temellerinin atıldığı söylenebilir.

Hz. Peygamber Medine'ye geldiği zaman önce İslam'ın yaşanabileceği mekânı belirledi. Medine'de bulunan iki dağ arasını harem bölge ilan etti. Hadislerde Ayr dağı ile Sevr dağı arası olarak zikredilmektedir.(Buhârî, 1987, "Ferâiz", 20; Tirmizî, 1998, "Velâ", 3; Müslim b. Haccâc, t.s., "Hacc", 467) Medine'nin haremî güneydeki Âir ve kuzeydeki Küçük Sevr ile doğuda Vâkım, batıda Vebere harreleri arasında kalan yaklaşık 22 km. yarıçapındaki daireden ibaret olup bu sınırlar işaretler konularak belirtilmiştir.(Bozkurt, 2003, s. 306)

Bu iki dağ arasındaki bölgede 10 civarında mahalle kurulmuştur. Muhammed Hamidullah, Semhûdî'yi kaynak göstererek hicret sonrası Medine'de bulunan on mahalle ismi saymıştır. Her kabilenin bir mahallesi vardı. (Hamidullah, 2003, s. 2:1073) Hz. Peygamber mahallelerin en hayırlısının Benî Neccâr mahallesi olduğunu söylemiştir.(Buhârî, 1987, Edeb, 47.) Seniyyetü'l-vedâ'dan Zürayk oğulları mescidine kadar at yarışlarının yapıldığı bilinmektedir. Buhârî bu hadiseden hareketle herhangi bir mahalle mescidine filan oğulları mescidi denilebileceğini, kullandığı bir bâb isminde dile getirmiştir.(Buhârî, 1987, "Mesâcid", 9.) Mescidi bulunan Zürayk oğullarının mahallesinde Zervan isimli bir kuyu da bulunuyordu. Bu kabileden olan Lebid b. As'âm'ın Hz. Peygamber'e sihir yaptığı, uyguladığı sihri Zervan kuyusuna attığı rivayeti de bilinmektedir.(Buhârî, 1987, "Tıbb", 49.) Bilindiği gibi Benî Neccar kabilesi, Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in annesi Selmâ'nın aşiretidir. Hz. Peygamber Kuba'ya geldiği zaman Benî Neccar kabilesi ileri gelenleri, bu akrabalığın verdiği heyecanın da tesiri ile kılıçlarını kuşanarak Kuba'ya gitmişlerdi. Hz. Peygamber'i bugünkü tabirle eskortluk yaparak Medîne'ye kendi mahallelerinin olduğu yere getirdiler. Mescid-i Nebî, bu mahallede kuruldu. Asr-ı saâdet Medine'nin kültürel, siyasî ve sosyal merkezi de bu mahalle oldu. Hadiste Beni Neccar'dan sonra fazilet bakımından Benî Abdi'l-Eşhel mahallesinin geldiği ifade edilmiştir. Sonra Benu'l- Hâris b. Hazrec gelmektedir. Daha sonra da Benî Sâide mahallesi gelmektedir. Hz. Peygamber bu sıralamayı yaptıktan sonra bütün Ensar mahallelerinin hayırlı olduğunu söylemiştir.(Buhârî, 1987, s. Fedâilü's-sahâbe, 45.) Bu mahallelerin her birinde sadece vakit namazlarının kılındığı, Cuma ve bayram namazlarının kılınmadığı küçük mescidler bulunuyordu. Mescid-i nebevî, eğitim-öğretim, yargılama, hastaların tedâvisi dahil birçok faaliyetin yapıldığı bir mekan olup, asr-ı saâdet insanını mıknaş gibi kendine çekiyordu.(Ağırman, 2010, s. 114)Asr-ı saâdet Kuba ve Mescid-i Nebî'nin dışında 9 mescid inşâ olunmuştur.(Kazıcı, 2008, s. 224) Mescid, Müslüman bir insanın inşâ edildiği merkezdir.(Ağırman, 2010, s. 133) Âişe (r.a.)'ın rivâyetine göre Hz. Peygamber, mahallelerde mescitlerin yapılmasını ve bu mekânların temiz tutulup güzel koku sürülmesini emretmiştir.(İbn Mâce, 2009, s. "Mesâcid", 9)Müslümanlar her türlü dertlerinin dermanını mescidde ararlardı.

Herhangi bir sıkıntı ve felakete düşer oldukları zaman mescide koşarlardı. Mesela şiddetli bir rüzgâr dininceye kadar orada kalırlardı. Güneş ve ay tutulduğu zaman sığındıkları yer yine mescid idi.(Ağırman, 2010, s. 180) Mescid, Hz. Peygamber'in sahâbeye şekil verdiği bir torna atölyesi idi.(Ağırman, 2010, s. 184) Hz. Peygamber vakit namazlarından sonra minber ile hücre-i saadet arasına yani tam mescidin ortasına oturarak sohbet ederdi.(Ağırman, 2010, s. 163)Asr-ı saadette mescid, insanların uyuduğu yer bile olmuştur. Sahih-i Buhârî'de «kadının mescidde uyuması» erkeğin mescidde uyuması» şeklinde iki bâb vardır.(Buhârî, 1987, s. “Mesâcid”, 24, 25) Hz. Peygamber yeni Müslüman olmuş bir kadın için mescidde bir çadır kurdurarak geçici barınmasını sağlamıştır.(Buhârî, 1987, “Mesâcid”, 24) Hz. Ali'nin mescidde uyuması ve “Ebu't-turâb” künyesini alması hadisesi de meşhurdur.(Buhârî, 1987, s. “Mesâcid”, 25; Yılmaz, 2015, s. 13)

Asr-ı saâdet toplumu dînî sosyalleşmeye göre şekillenmiş bir toplumdur. Toplum mütecanis ve fitrî bir organizma halindeydi. Cahiliye dönemindeki birçok uygulama sürdürülmüştür. Cahiliye döneminden kalma ve sürdürülen uygulamalar, kaldırılan uygulamalardan daha fazladır. Küçüklerin büyükler tarafından murakabe edildiği sosyal yapı bu toplumda bulunmaktadır. “Küçüklerimize merhamet edip büyüklerimize saygı göstermeyen, iyiliği emredip kötülükten sakındırmayan bizden değildir”(Ahmed b. Hanbel, 1999, s. 4:170.)hadisi içtimâî dinamikleri ifade etmektedir. Ma'rûf'un hâkim kılınmaya çalışıldığı ve küçüklerin dindarlığının büyüklerin de murakabesine emanet edildiği bir sosyal yapı söz konusudur. Sahih-i Buhârî'nin Kitâbu'l-edebe ve istizân bölümlerindeki bazı bab isimleri sosyalleşmenin niteliklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Mesela küçüklerin büyüklerle selam vermesini Buhârî, hususi bir babda değerlendirmiştir.(Buhârî, 1987, “İsti'zân”, 7.) Küçüklerin büyüklerle selam vermede önce başlaması aynı zamanda büyüklerin manevi otoritesinin kabulüdür. Buhârî küçüklerin büyüklerle hizmet etmesini de müstakil bir babda işlemiştir.(Buhârî, 1987, “Edeb”, 89.) İçtimâî faaliyetler, hizmet ve ikrâm da zorunlu kılmaktadır. Gençler büyüklerine hizmet ve ikramda bulunurken onlar tarafından adam yerine konulmanın da hazzını tadarlar. Söze ve soru sormaya büyüklerin önce başlaması da Sahih-i Buhârî de bir başlık olmayı hak edecek değere sahip bir konudur. Büyüklerin konuşmada öncelik hakkının olması iletişim kaosunu da başından önlemektedir. Toplumsal hayatın akışı bir düzen içine girmektedir.

Büyüklerin kendilerine selam veren küçüklerin selamını alması «bak gözümün önündesin yanlış bir hareket yapma» demektir. Bu bir sosyal kontroldür. Erdemli toplum kendini kanunlarla değil sevgi ve saygıya dayalı içtimai organizasyonla kontrol edendir. Hz. Peygamber bütün ashabını cami merkezli kaynaşmaya teşvik etmekle kalmamış, mecbur tutmuştur. Abdullah b. Mes'ûd(r.a.) diyor ki: ...Vallahi ben öyle günümüzü görmüşümdür ki münafıklığı belli olan kimseler dışında cemaatle namazı terk etmiyorduk. Bazan öyle olurdu ki yürüyemeyen bir adam, iki kişi omuzlamış halde bacaları yerde sürünerek mescide getirilir ve safa durdurulurdu.(Müslim b. Haccâc, Mesâcid, 257) Hz. Peygamber cemaate gelmeyenler hakkında sert ifade kullanmış, hatta bu kimselerin evlerini yakmayı düşündüğünü ifade etmiştir.(Buhârî, 1987, “Cemâat ve İmâmet”, 1; Tirmizî, 1998, “Salât”, 162; Müslim b. Haccâc, “Mesâcid”, 252) Bu durum kendisinin cemaate katılma ve cemaatten kopmama, konusunda ne kadar hassas olduğunu gösterir.

Enes (r.a.)'ın “Hz. Peygamber bize karışır aramızda bulunurdu, öyle ki erkek kardeşime uğrayıp beslediği küçük kuşun ne halde olduğunu bile sorardı” demesi nebevî talim ve terbiyenin tamamı ile sosyal bir kişilik inşası üzerine kurulduğunu da göstermektedir. Bu hadisi Buhârî, “insanlara açılmak ve münasebet kurmak” babında değerlendirmiştir.(Buhârî, 1987, “Edeb”, 81 “باب الانبساط إلى الناس”)Buhârî bu bâbı sunarken Abdullah b. Mes'ûd'a ait “insanların içine dindarlığına zarar vermeden karış” sözünü de almıştır. İnsanlara karışmak güzel ve övgüye layık bir iş olmakla birlikte dindarlığın zarar görme tehlikesinin de bulunduğu bir davranıştır. İyi kişilerle oturup kalkılmazsa dindarlık zarar görür. İyi arkadaşla birlikte olmak kokucunun dükkânında bulunmak gibi insana ferahlık verir. Fenâ arkadaşla birlikte bulunmak iş gördüğü sırada demircinin yanında bulunmak gibi insanda olumsuz bir iz bırakır.(Buhârî, 1987, “Büyü”, 16) Sosyalleşmenin dindarlık hassasiyeti ile birlikte yürütülmesi gerektiği açıktır. Günümüzde eğitim sistemi fertleri seküler tarzda

sosyalleştirmenin aracı olarak kullanılmaktadır. Erkeklerle kızların ihtilat ettiği ortamlar dindarlığın sürdürülebilirliğini desteklememektedir. Dindarlığın sosyal çevreyle ilgisinin Hz. Peygamber ve ashâbı tarafından en üst seviyede fark edilmiş bir konu olması anlamlıdır.

Sosyalleşmenin muhataptan gelen güler yüz, güzel söz ve hediyeye karşılık vermek ile gelişeceği açıktır. *Edebu'l-müfred*'de bulunan "Hanımlara Mektup Yazmak ve Onların da Cevap Vermesi" bâbı hanımların kendi aralarındaki sosyalleşmenin mektuplara da yansıdığını göstermektedir. Bab muhtevastaki hadiste Hz. Âişe (r.a.) himayesinde bulunan kıza, kendisine mektup ve hediye gönderen hanımlara mukabelede bulunmasını istiyor.(Buhârî, 1989, s. 382 ("باب الكتابة إلى النساء وجوابهن" Hadis no:1118))

Bir hadiste kişinin tabîi çevresi anlamında "سِرْب" kelimesi kullanılmıştır. "Sirb kelimesi Türkçe çevirilerde genellikle âile olarak tercüme edilmiştir. Oysa bu kelime âileden çok daha geniş bir çevreyi ihtivâ etmektedir. "Sirb", kişiyi emniyette kılan tüm sosyal çevreyi ifade etmektedir. Bu kelimenin geçtiği hadis şöyle tercüme edilmiştir:

"Sizden hanginiz canı ve malı emniyet içinde, vücudu sıhhat ve afiyette, günlük azığı da yanında olduğu halde sabahlarsa, sanki bütün dünya kendisine verilmiş gibidir."(Tirmizî, 1998, "Züh'd", 34; Kandemir vd., 1998, s. 3:204) Referans aldığımız tercümede "sirb" kelimesi "canı ve malı emniyet içinde" şeklinde karşılanmıştır. Sirb kelimesinin esas anlamı "sürü" demektir. Mesela kuş ve ceylan sürüsü "sirb" ile karşılanmaktadır.(ez-Zebîdî, t.y., s. 3:48)Kur'ân'daki "مستخف بالليل" (er- Ra'd 13/10) ibaresi, gece gizlenip gündüz görünen demektir.(İbn Manzûr, 1993, s. 1:462) Sirb, kişinin âilesi, akrabası, yakın çevresi, ahabıdır. İnsanlar bu kimseler içinde kendilerini güvende hisseder. İnsanı güvende kılan tüm yakın çevresi "sirb" kavramı içine girer.

Hz. Peygamber bir öğretme ve öğrenme seferberliği başlatır. Bu seferberliğe katılan aşiretleri över, katılmayan aşiretleri de olumlu bir dil ile anmaz. Bu konu ile ilgili hadisin meâli şöyledir:

Abdurrahman b. Ebzî (r.a.)'ın rivayetine göre Hz. Peygamber bir defasında hutbe okudu. Hutbesinde bazı kabileleri övdü ve onları hayırla andı. Sonra buyurdu ki: Öyle topluluklar görüyorum ki komşularını fıkıh sahibi kılmıyorlar, öğretmiyorlar, öğüt vermiyorlar, emretme ve nehyetme yapmıyorlar. Öyle topluluklar da görüyorum ki komşularından bir şey öğrenmiyor, fıkıh sahibi olmuyor ve öğüt almıyorlar. Allah'a yemin ederim ki insanlar ya komşularına öğretir, onları fıkıh sahibi kılar, öğüt verir, komşuları da onlardan bir şeyler öğrenir, fıkıh sahibi olur, anlayış sahibi olur ya da ben onlara ceza veririm. Eş'arîler Hz. Peygamber'e gelerek konuşmada kendilerinin mi kast edildiğini sordular. Hz. Peygamber sözlerini tekrar etti. "İçimizde bilmeyenleri, bilgilendirmeli ve bilinçlendirmeli miyiz" diye sordular. Hz. Peygamber sözünü tekrar etti. Bunun üzerine içlerinde bir eğitim seferberliği başlatmak için bir yıl süre istediler. Rasulullah süreyi verdi ve şu âyeti okudu:

"İsrâiloğulları'ndan kâfir olanlar, Dâvûd ve Meryem oğlu İsmâ diliyle lânetlenmişlerdir. Çünkü onlar isyan etmişlerdi ve sınırı aşıyorlardı. İşledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi." (el-Mâide 5/78,79) Heysemî'nin (ö. 807/1405) kaydettiği bu hadisin (Heysemî, 1992, s. 1:164) isnâdında yer alan Bükeyr b. Ma'rûf, hakkında tenkit ifadeleri kullanılmış bir râvidir.(ez-Zehebî, t.y., s. 1:115)Mustafa el-A'zamî (ö.2017), asr-ı saâdetteki maârif seferberliğini anlatırken bu hadisi nakletmiş ve "Medîne'de dokuz mescid vardı, muhtemel ki her birinin medresesi de bulunuyordu" demiştir.(A'zamî, 1980, s. 52)

Mikdâm b. Ma'dikerib (r.a.)'ın rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Sizden biriniz kardeşini sevdiğinde ona sevgisini bildirsın."(Ahmed b. Hanbel, 1999, s. 28:408) Bir kimseye sevdiğini bildirmek cesurca yapılmış bir iletişim hamlesidir. Bu konuyu iki Müslümanın birbirini Allah için sevmesi başlığı altında ele almak gerekir. Hz. Peygamber ashâbı arasında bir sevgi eğitimi vermiştir. Ensarla muhacirleri birbirine kardeş ilan etmiştir. Bu kardeşlik Allah içindi ve sevgi vardı. Bir toplumda sevgi ve saygının yeşermesi toplumsal bir eğitimi gerektirmektedir.

Ebu Mes'ûd el-Ensârî (r.a.)'ın rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Sizden önceki ümmetlerden bir adam hesaba çekilmişti. Yaptığı bir hayır işi bulunamadı. Ancak o kimse insan içine karıştırdı. Maddi durumu iyiydi, hizmetçisine “ödeme gücü olmayanların borcunu silmesini emrederdi”. Cenab-ı Allah o kimseye “Alacağından vaz geçmeye biz senden daha layıgız” buyurarak günahlarını affetti.(Müslim b. Haccâc, t.s., “Müsâkât”, 30) Bir toplumda insanların birbirleriyle ticari ilişkilere girmeleri sosyalleşmeyi tetiklediği gibi süreci de etkiler. Girdiği ticârî muâmelede ödeme güçlüğü çeken din kardeşine kolaylık sağlamak dînî sosyalleşmeyi olumlu yönde geliştirecektir.

Hz. Peygamber bir defasından “nafile oruç tutmak, hasta ziyaretinde bulunmak, cenazeyi uğurlamak, yoksulu doyurmak” gibi hayırlı işleri toplayan kimsenin cennete gireceği müjdesini vermiş, bu dört hayrı bir gün içinde tatbik eden Hz. Ebubekir'i takdir etmiştir.(Müslim b. Haccâc, t.s., “Fedâilü's-sahâbe”, 12) Nafîle oruç dışındaki diğer üç amelin sosyal faaliyet olması dikkat çekicidir.

Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.)'ın rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Müminlerin iman bakımından en olgunu ahlakı en güzel olan, insanların birbirini himaye edeceği ortam hazırlayan, ülfet eden ve ülfet olunan kimselerdir. Ülfet edip, ülfet olunmayan kimsede hayır olmaz. (Taberânî, t.y., s. 4:356) Hadiste “insanların birbirini himaye edeceği ortam hazırlayan” ifadesiyle çevirdiğimiz “الموطنون أكنافاً” ibaresi önemlidir. İnsanları birbirinden ayırıp koparmak yerine birbirine bağlamak, bir araya getirmek tatlı bir dil ve ülfet eden bir gönül gerektirir. İnsanların arasındaki kuvvetli bağlar aynı zamanda bir güven ortamı oluşturur. İslam toplumunda dînî sosyalleşmenin hedefi güven ortamının tesisidir.

Sahibi bilinmeyen buluntu malın ilan edilmesi de bir “dînî sosyalleşme” örneğidir. “Kim az miktarda elbise veya benzer bir şey bulursa bunu üç gün ilan etsin. Fazla miktarda bulursa altı gün ilan etsin. Sahibi gelirse güzel olur. Gelmediği takdirde sadaka olarak versin. Sonra sahibi gelirse durumu haber versin”(Taberânî, 1994, s. 22:273) hadisi örfî bir uygulamaya işaret etmektedir. Örfî göre bulunan malın ilan edilmesi gerekir. Bulunmuş malın ilan edilmesi sadece kişiyi yaşadığı toplumun bütün fertlerini ziyaret etmesine vesile olmaz. Aynı zamanda içinde yaşadığı toplumun kendisi hakkında iyi duygular beslemesine ve güzel ilişkiler geliştirmesine vesile olur. Çünkü bulduğu malı ya da parayı cebine atmayıp ilan etmek ahlâkî bakımdan övülecek bir davranıştır.

İmam Buhârî'nin *Edebü'l-Müfred* adlı eserinde geçen bir rivâyet, ashâb-ı kirâmın ne kadar birbiriyle kaynaştığını ve tek bir vücut gibi olduklarını göstermesi bakımından manidardır. Muhammed b. Ziyâd anlatıyor: Ben ashâb-ı kirâmın yaşadığı döneme yetiştim. Onlar bütün fertleriyle birbirine kenetlenmiş tek bir âile gibiydiler. Mesela onlardan birisine bir misafir gelirdi de içinde bir şeylerin kaynadığı tencere ateşte olurdu. İçinde yemek pişen tencere aslında komşusundan aldığı bir tencere olurdu. Komşusu evde tencereyi bulamayınca “tencereyi kim aldı” diye sorardı. Misafiri gelmiş arkadaşı da “tencereyi biz misafirimiz için aldık” derdi. Bunun üzerine tencere sahibi de “Allah yemeğinizi bereketli kılsın” veya buna benzer bir söz söylerdi.(Buhârî, 1989, s. 257) Bu hadisin metninde “وَأَنَّهُمْ لَيَكُونُونَ فِي الْمَنْزِلِ الْوَاحِدِ بِأَهْلِيهِمْ” ibaresi geçmektedir. Sadece Ashâb-ı kirâm'ın “tek bir âile” gibi oluşuna işaret eden bu kısım dahi, ilk İslam toplumunda sosyalleşmenin ne kadar yüksek bir seviyede olduğuna işaret etmeye yeterlidir.

Abdullah b. Ömer'in şöyle dediği rivayet edilir:

“Üzerimize öyle bir zaman gelmişti ki kimseye altını ve gümüşü, Müslüman kardeşinden daha sevimli değildi. Şimdi ise altın ve gümüş her birimiz için Müslüman kardeşinden daha sevimli hale geldi. Ben Peygamber(s.a.)'ın şöyle söylediğini işittim: “Kıyamet gününde nice kimseler komşusunun yakasına yapışacak ve ‘yâ rabbi bu kişi kapısını yüzüme kapatarak iyiliği benden esirgedi’ diyecektir.”(İbnü'l-Cevzî, 1993, s. 183) Abdullah b. Ömer söylediklerini hayatında yaşayan bir kimse idi. Bir defasında devesinin bacağı kırılmıştı. Deveyi kesip Medine halkını yemeğe çağırdı.(Buhârî, 1989, s. 425) Bir rivayete göre Hz. Ali “Kardeşlerimden birkaçını bir veya iki ölçek

miktarı bir yemek üzerinde toplamam, çarşınıza çıkıp da bir köle azat etmemden bana daha sevimli gelir" demiştir. (Buhârî, 1989, s. 199)

Hasan Basrî'ye (ö. 110/728) komşuluğun kapsadığı ev sayısı sorulmuş o da "kırk ev ön, kırk ev arka, kırk ev sağ, kırk ev sol" diye cevap vermiştir. (Buhârî, 1989, s. 51) Hasan Basrî günümüzde olduğu gibi "dikey yapılaşma" döneminde yaşamadığı için "kırk ev üst komşu, kırk ev alt komşu" ifadesini kullanmamıştır.

Sonuç

Hz. Peygamber'in getirdiği din, müminlerine ibadet ve âdet için toplanmalarını emretmiştir. Bu dinde hayat, ferdî kurtuluş esasına değil içtimâî kurtuluş esasına göre tesis olunmuştur. Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidîn döneminde cami, sosyal hayatın merkezi durumundadır ve ibadetlerle birlikte başka faaliyetlerin de icra edildiği bir mekândır.

Hz. Peygamber sosyalleşmeyi müminler için bir hedef davranış olarak ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'in hayatının Mekke ve Medine dönemleri dînî sosyalleşmenin çarpıcı örnekleriyle doludur.

Modern zamanlarda bir sorun haline gelen dindarlığın sürdürülebilirliğine aranacak çözüm bireysel değil toplumsal olmalıdır. Sadece modern insanın yalnızlığının çözümü değil, dindarlaşmayı bir tercih olarak önüne koymuş her insanın doğal, sürdürülebilir, huzurlu bir hayat yaşayabilmesi dînî sosyalleşmeye bağlıdır.

Bireyin sınırsız arzuları içinde dindarlık arzusunun kendine yer bulabilmesi bir iç mücadeleye bağlıdır. Dindarlık doğası gereği dine kayıtsızlık ile uyum içinde varlığını sürdüremez. Sürdürülebilir dindarlık, güçlü bir irade eğitimi ile arzu ve isteklerin kontrol edilip yönetilmesinin yanında toplumsal desteğide gerektirmektedir.

Sosyalleşme kişinin hayata tutunmasında ruhsal ve zorunlu bir ihtiyaçtır. Dînî sosyalleşme de bu zaruri ihtiyacın giderilmesinde dînî duyarlılıkların dikkate alınmasıdır. Kişi sosyalleşme ihtiyacını dînî inançları açısından da içine sinecek ve kabullenecek bir surette gerçekleştirmek isteyebilir. İyilik nasıl bir ihtiyaçsa sosyalleşmede bir ihtiyaçtır. Yapılan iyiliğin toplumsal anlam kazanması sosyalleşmeyle ilgilidir. İslam toplumunda dînî sosyalleşmenin hedefi güven ortamının tesisidir.

Kurumsal eğitim sosyalleştirmenin değil, sosyalleşmenin zemini olmalıdır. Çünkü sosyalleşme doğal ve kendi iç dinamikleriyle yürüyen bir süreç olduğu halde sosyalleştirme doğallığın bazen ortadan kalktığı otoritenin müdahalesine dayalı bir süreç gibi durmaktadır.

Kaynakça

- Abdurrahmân el-Fâlûze, E. İ. M. İ. (2002). *el-Mevsûa fî sahihi sîrati 'n-nebeviyye*. Metâbiu's- safâ.
- Abidoğlu, İ. (2015). *Kur'an'da toplumsal farklılık* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Açık, T. (2014). Mahalle ve camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda mahalle tipleri hakkında Trabzon üzerinden bir değerlendirme. *Otam*, 35 (Bahar), 1-39.
- Ağırman, M. (2010). *Hz. Muhammed devrinde mescid ve fonksiyonları*. Ravza Yayınları.
- Ahmed b. Hanbel. (1999). *el-Müsned* (C. 1-50). Muessesetu'r- risâle.
- Altıkardeş, İ. (2003). *Din sosyalleşme ve hoşgörü*. Rağbet Yayınları.
- A'zamî, M. M. (1980). *Dirâsât fî'l-hadîsi 'n-nebevî ve târîhi tedvînih*. el-Mektebu'l-İslâmî.

- Bardakoğlu, A. (2001). Kasâme. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (ss. 528-530). TDV Yayınları.
- Bozkurt, N. (2003). Medîne. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 28, ss. 305-311). TDV Yayınları.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. b. İ. el-Cu'fî. (1987). *el-Câmiu's-sahîh* (C. 1-6). Dâru İbn Kesîr.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. b. İ. el-Cu'fî. (1989). *el-Edebü'l-müfred* (3. bs). Dâru'l-beşâiri'-İslâmiyye.
- Dögüş, N. (2021). *Osmanlı Devleti'nde İmamlık (19.Yüzyıl İstanbul Örneği)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Er, İ. (1988). *Sosyalleşme, sosyal gelişme ve İslam: din sosyolojisi açısından bir deneme*. Furkan Kitabevi.
- er-Râzî, E. A. (Ebü'l-F. F. M. b. Ö. b. H. (2000). *Mefâtîhu'l-ğayb* (C. 1-32). Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye.
- Erdim, S. (2014). Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh'inde rivâyeti bulunan kadın sahâbiler. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(5), 849-866.
- Eren, H. (Ed.). (1988). *Türkçe sözlük*. Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- et-Taberî, İ. C. (2000). *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân* (C. 1-24). Muessesetu'r- risâle.
- et-Tirmizî, E. İ. M. b. İ. b. S. (1998). *el-Câmiu's-sahîh* (C. 1-6). Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî.
- ez-Zebîdî, E.-F. M. el-M. b. M. b. M. b. A. el-Bilgrâmî el-Hüseynî. (t.y.). *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (C. 1-40). Dâru'l-hidâye.
- ez-Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. b. O. ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. (t.y.). *el-Muğnî fî'd-duafâ* (1. bs, C. 1-2). Dâru'ihyâi turâs.
- ez-Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. b. O. ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. (1996). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (11. bs, C. 1-23). Muessesetu'r- risâle.
- Fayda, M. (1995). Ensâb. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları.
- Hamidullah, M. (2003). *İslam Peygamberi* (S. Tuğ, Çev.; C. 1-2).
- Heysemî, E.-H. N. A. b. E. B. b. S. el-Heysemî. (1992). *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid* (C. 1-10). Dâru'l-fikr li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî'.
- İbn Ebû Zemenîn, E. A. M. b. A. b. İ. el-Mürri el-Kurtubî. (2002). *Tefsîru'l-kur'âni'l-azîz* (C. 1-5). Dâru'l-fârûkî'l-hadîse.
- İbn Hacer, E.-F. Ş. A. b. A. b. M. el-Askalânî. (1415). *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (C. 1-8). Dâru'l-kütübi'l- ilmiyye.
- İbn Mâce, E. A. M. b. Y. M. el-Kazvînî. (2009). *es-Sünen* (C. 1-5). Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye.
- İbn Manzûr, E.-F. C. M. b. M. b. A. b. A. el-Ensârî er-Rüveyfî. (1993). *Lisânu'l-arab* (3. bs, C. 1-15). Dâru sâdir.
- İbnü'l-Cevzî, E.-F. C. A. b. A. b. M. el-Bağdâdî. (1993). *el-Birru ve's-sile*. Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye.
- Kandemir, M. Y., Çakan, İ. L., & Küçük, R. (1998). *Riyâzü's-sâlihîn peygamberimizden hayat ölçüleri* (C. 1-8). Erkam Yayınları.

- Kırış, Ş. (2018). Sünnet Perspektifinden "Seküler Dindarlık" Üzerine Bazı Düşünceler = Thought on the "Secular Piety" from the Sunna Perspective. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4), s. 2454-2473.
- Kazıcı, Z. (2008). Asr-ı saâdet ve hulefa-i raşidin döneminde cami ve ifa ettiği hizmetler. *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami -Tartışmalı İlmi Toplantı-*, 18-19 Ekim 2008, *Üsküdar Belediyesi Altunizade Kültür Merkezi*, 219-238.
- Müslim b. Haccâc, E.-H. M. b. el-H. b. M. el-Kuşeyrî. (t.s.). *el-Câmiu's-sahîh* (C. 1-5). Dâru ihyâi tûrâsi'l-arabbiy.
- Okumuş, E. (2014). Din ve sosyalleşme. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(11), 429-454.
- Ortakaya, B. (2019). Kur'an'da yeniden dini sosyalleşme. *Journal of Analytic Divinity*, 3(2), 147-164.
- Sherkat, D. E., & Güngör, Ö. (2013). *Dini sosyalleşme: etki kaynakları ve araçların etkileri*. 8(3), 279-297.
- Şemseddîn Şâmî, E. A. Ş. M. b. Y. b. A. b. Y. es-Sâlihî. (1993). *Sübûlü'l-hüdâ ve'r-raşâd fî hedyi hayri'l-ibâd ve zikri fedâilîhî ve a'lâmi nübüvvetihî ve ef'âlihî ve ahvâlihî fî'l-mebde'i ve'l-meâd* (C. 12). Dâru'l- kutubi'l- ilmiyye.
- Taberânî, E.-K. M. S. b. A. b. E. et-Taberânî. (t.y.). *Mu'cemü'l-evsat* (C. 10). Dâru'l-harameyn.
- Taberânî, E.-K. M. S. b. A. b. E. et-Taberânî. (1994). *Mu'cemü'l-kebîr* (2. bs, C. 1-25). Mektebetü İbn Teymiyye.
- Yel, A. M., & Küçükaşcı, M. S. (2003). Mahalle. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 323-326). TDV Yayınları.
- Yıldırım, B. (2020). Elest bezminin avazesi mûsiki: müslümanların yaklaşımları. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, 18(36), 73-95.
- Yılmaz, O. (2015). *Hz. Ali'yi öne çıkaran rivayetlerin değeri*. Araştırma Yayınları.